

EESTI RAHVUSLUS EUROOPA KONTEKSTIS

Eva Piirimäe

Mart Laar, *Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad* (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2005; 2. trükk Tallinn: Grenader Kirjastus, 2006), 496 lk. ISBN 9949422205.

Ea Jansen, *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004), 512 lk. ISBN 9985770552.

Eestis on kombeks määratleda ajalugu kui rahvusteadust. Selle mõistega võib aga osutada üsna erinevatele asjadele. Näiteks on klassikaline vaidlusküsimus see, kas “rahvus” ja “teadus” selles mõistes on omavahel pingeseisundis või mitte. Ühed väidavad, et ajalugu täidab erilist rolli Eesti rahva seisukohalt tähtsate küsimuste käsitlejana, kuid et sellisena on tal paratamatult väiksem rahvusvaheline mõõde. Eesti ajalugu on vaja eestlastele, et nad teaksid, kes nad on ja kust nad tulevad. Teised nõustuvad, et Eesti ajalugu on vaja ennekõike eestlastele, ent ei arva, et see tähendaks ulatuslikku kompromissi “teaduse” nõuetega. Metoodiliselt reflekteeritud ning eriti just ühiskondlikest protsessidest ja nähtustest huvituv rahvuslik ajalooteadus saab anda olulise panuse ka rahvusvaheliselt. Kolmandad tõdeavad, et igal maal on eelistatud uurimisobjektiks selle maa ajaloo probleematika, kuid distantseeruvad taotlusest teha “Eesti rahvale vajalikku” ajalooteadust. Pigem leitakse, et Eesti rahvalegi tuleb kasuks, kui siinse ajalooteaduse eesmärgid on määratletud vähem oma identiteedist ning rohkem üldisemast ajaloo-alasest tunnetuslikust huvist lähtuvalt.

Hiljuti manalateele läinud Ea Jansen (1921–2005) ning Mart Laar (1960) esindavad mõlemad oma uurimustes mõtteviisi, mille järgi rahvusteadus on Eesti rahva identiteedist juhinduv, ent samas ka rahvusvaheline teadus. Janseni ja Laari vaatepunkt on “meie” vaatepunkt. Neid iseloomustab suur poolehoid Eesti rahvusluse suurkujudele, veel enam aga neile meestele ja naistele, kes rahvusluse ideid “massidesse kandsid”. Samas paistavad kummagi uurimused silma oma laiemal perspektiivi ning sotsiaalteaduslikele sarnaste probleemipüstituste poolest. Kuigi ka Janseni oli eeskujud (nt Hans Kruus), võib öelda, et just Jansen pani 1950.–60. aastatel aluse uuele kultuuriloolisele uurimissuunale Eestis. Viimast võiks määratleda

kui “sotsiaalsed kultuuriajalugu”. Sellele on iseloomulik teema seadmine kultuuri- ning ideeloolistest küsimustest lähtuvalt – rahvuslus on siin uurimisobjekt *par excellence*. Ideid kirjeldatakse ülevaatlikult ning põhi-eesmärgiks on neid seostada sotsiaalse ning kultuurilis-institutsionaalse keskkonnaga. Eriti huvitatakse ideede kandjate ja levitajate kirjeldamisest erinevate sotsiaalsete parameetrite abil.¹ Just sellisest “möödetavusest” on paljuski tulenenud rahvusvahelise koostöö võimalikkus. Ea Jansenil olid pikaajalised ja viljakad teaduslikud sidemed tšehhi uurija Miroslav Hrochiga, kelle komparatiivne uurimus seitsme Euroopa väikerahva rahvuslusest² leidis huvitatud vastuvõttu Lääne-Euroopas juba 1970.–80. aastail ning mõjutas seega rahvusluse teemalist diskussiooni ka üldisemalt. Mart Laar noorema uurijana toetub Janseni-Hrochi lähenemisele. Tema töö võtab paljud varasemad seisukohad kokku ning suhestub nendega kriitiliselt, olles täiendanud ulatuslikult allikalist baasi. Ka Laari laiemaks eesmärgiks on paigutada eesti rahvuslus Euroopa konteksti.

Käesolevas retsensioonartiklis vaatlen kitsamalt Janseni ja Laari viimaseid rahvusluse-alaseid uurimusi. Žanri poolest on tegu väga eriilmeliste teostega: kui Janseni raamat koosneb tema eri laadi artiklitest ja arvustustest aastail 1988–2001, siis Laari teos on klassikalises mõttes monograafia. Minu eesmärgiks ei ole siinkohal anda täpset ülevaadet kummagi raamatu sisust vastavalt nende endi ülesehitusele – nii Janseni³ kui ka Laari⁴ raamatust on ilmunud mitmeid häid retsensioone ning Janseni artiklikogumiku puhul ei oleks selline lähenemine ka otstarbekas. Pigem analüüsin nende metodoloogilisi lähenemisi ning sisulisi seisukohti, tõstata-

¹ Vrdl: Ea Janseni enda reflektiooni essee “Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust”, *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu, 2004), 61.

² Miroslav Hroch, *Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den kleinen Völkern Europas*, Acta Universitatis Carolinae Philosophica et Historica, Monographia XXIV (Praha, 1968), ingl. k: *Social preconditions of national revival in Europe: a comparative analysis of the social composition of patriotic groups among the smaller European nations* (Cambridge, 1985).

³ Vt nt: Jaanus Arukaevu, “Sakslaste vead. Eestlaste järjekindlus. Ea Jansen, *Vaateid eesti rahvusluse sünniaegadesse*, Tartu: Ilmamaa, 2004”, *Akadeemia* (2004) 12, 2728–2733; Mart Laar, “Ea Janseni pärandus”, *Keel ja Kirjandus* (2006) 2, 157–159.

⁴ Vt nt: Toomas Karjahärm, “Inimeste valikud ei tulene alati neid ümbritsevatest oludest. - Mart Laar. Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad”, *Tuna* (2005) 4, 137–144; Väino Sirk, “Ärkamisaja rahvusliku aktiivi panorama kogupilt (Mart Laar, Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad)”, *Keel ja Kirjandus* (2005) 10, 844–848; Andrei Hvostov, “Ajalugu – kaemus, aga mitte teadus”, *Sirp*, 1.07.2005; Kristi Kukk, “Mart Laar: Äratjad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad”, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 1 (2006) 240–245.

maks laiemaid probleeme Euroopa ajaloolase vaatepunktist. Ütlen kohe, et Janseni ning Laari lähenemine on mulle üldjoontes sümpaatne, samas kui pean siiski vajalikuks nende lähte- ja seisukohti mitmes osas kriitiliselt vaagida. Eriti pean küsitavaks Laari üldisemat poolehoidu teooriatele, mis kirjutavad “ajalugu nii nagu see oli” ehk “seda teooria alla painutamata” (lk 65). Seda, et selline ajalugu ei ole lihtsalt võimalik, tõestab ehk kõige paremini Laari enda süvenematu suhtumine uuemasse ajalooteadusse, mis on suurte rahvuslike narratiivide suhtes skeptiline.

Teoreetilised lähtepunktid ja rahvus(lus)e teooriad

Kuigi Jansen ja Laar tegelevad kitsamalt eesti rahvuselusega, peavad nad oluliseks defineerida “rahvust” üldiselt. Mõlemad eristavad “ühisest etnilisest identstusest” ning “rahvuslikku eneseteadvust”. Etniline identsus või ühtekuuluvus on objektiivne vaimne ühisosa mingi grupi inimeste vahel. Rahvused tekivad või ärkavad aga siiski alles siis, kui etnilisest identstusest saab rahvuslik eneseteadvus. Nii väidab Jansen, et “inimgrupi ajaloo vältel kujunenud vaimse ühtsuse transformeerivad 18.–19. saj. sotsiaalsed protsessid moodsaks rahvusühitsuseks” (lk 105). Ka Laar deklareerib: “rahvus on ajalooline rühm, keda ühendavad sellised loomupärased ja universaalsed tegurid nagu ühtekuuluvustunne teatud territooriumi ja keelega ning perekondlikest sidemetest kaugemale minev ühtsustunne. Rahvusi ei mõelda välja, nad tekivad kultuurilis-etnilise ühtekuuluvuse alusel enesest teadlikuks saamise käigus.” Kultuurilis-etnilise ühtekuuluvustunde aluseks võib olla ka “ajalugu, usuline või kultuuriline taust või ühine majandus- või poliitikaelu” (lk 72). Laari kujutluses näib rahvusele eelnevat midagi “etnose” sarnast – niipea, kui etnos üles äratatakse, on ta lakanud olemast etnos ning sündinud on rahvus.⁵

Laar kirjeldab oma rahvuse mõistet kui keskteed kahe klassikalise suuna – objektiivse ning subjektiivse (voluntaristliku) vahel. Need mõisted on ta laenanud Ilmar Tõnissoni esseest “Rahvuse olu ja rahvuslus” (1934). Laar paigutab ühte ritta ajaloolised organitsistliku rahvuse kontseptsiooni alusepanijad ja pooldajad nagu Herderi ja Mancini, “objektiivset” kultuurilist ühisosa rõhutavad marksistid ja neomarksistid ning kaasajale lähemal seisvad primordialistid (Hadas, Reynolds, Armstrong).

⁵ “Etnost” [ethnie] on rahvusest eristanud Anthony D. Smith. Vt nt: *The ethnic origins of nations* (Oxford, 1986). Kuigi nii Laar kui ka Jansen viitavad mitmel pool Smithi ideedele poolehoiduga ning Laar isegi toob ära Smithi “ethnie” mõiste, ei ole nad ise pidanud vajalikuks mõisteliselt rahvuse ning sellele eelnenud etnilise identstusega kollektiivi vahel selget piiri tõmmata.

Subjektiivsesse ehk voluntaristlikku koolkonda liigitab Laar sedavõrd erinevad suunad nagu ideeajaloolise lähenemise (Kohn, Greenfeld), sotsioloogilise modernismi (Gellner) ja instrumentalismi (Anderson, Kedourie). Rahvuse “subjektiivsus/voluntaristlikkus” tähendab tema jaoks vaimset või tahtelist kokkukuuluvust, ilma, et tegelikult eksisteeriks midagi ühendavat. “Kesktee” või “sünteesiva” koolkonna esindajateks liigitab Laar Anthony D. Smith’i kuulsa “etnitsistliku” kompromisslahenduse, Miroslav Hrochi sotsiaalajaloolise ja Karl W. Deutsch’i kommunikatsiooniteoreetilise lähenemise.

Selline liigitus muudab eriti just “subjektiivsesse” koolkonda paigutatud autorite positsioonid karikatuuriks. Alates Renanist on enamasti nn voluntariste (E. Gellner on ehk silmapaistvaim erand siin) tegelikult rõhutanud ka vaimset ning ajaloolist ühisosa, ent pidanud viimaseid rahvuse moodustumisel ebapiisavaks. Tõepoolest, Renani kuulsas Sorbonne’i loengus käis ju vaidlus Elsassi rahvuskilla üle. Elsassil oli erilaadiline ühisosa nii Saksa- kui Prantsusmaaga – kogu küsimus oli lihtsalt selles, millist ühisosa otsustavaks pidada. Kui Renan uskus, et inimesed on võimelised oma identiteeti ise valima, siis paljud tänapäevased teoreetikud rõhutavad ennekõike keerukaid identiteediloo protsesse, milles mängib väga olulist rolli ka (kultuuri-) poliitika. Ka selliste protsesside tunnustamine ja uurimine ei tähenda veel seda, et välistataks ühisosa olemasolu üldse.

Selle kahendliigituse kaudu väldib Laar sisulist suhestumist uuemate suundadega rahvusluse uurimisel. Rahvusluse-eelse rahvusliku identiteedi küsimus on praegu äärmiselt aktuaalne. Ühelt poolt näitavad mediavistid, kuidas ka keskajal on küllalt rahvusliku identiteedi ilminguid, eriti sõdade kontekstis, isegi kui see ei ole domineeriv identiteet. Teiselt poolt osutavad varauusaja uurijad, et alates humanismiajast algab Euroopas tugev Kreeka ja Rooma patriotismiretoorika retseptioon. Selle retoorika importi ei saa lahutada sise- ja välispoliitilistest võitlustest – seda tarvitakse ja arendatakse nii vastupanu ideoloogiates (vabariiklusest aadli ja absolutismi tülideni) kui ka haritud kodanike oma algatusel sõdade kontekstis.⁶ Patriotismi retoorika on rahvuslike liikumiste eelse rahvustunde kujundajaks, samas on “patria” sisu ja piirid aga pideva vaidluse objektiks. On ilmne, et rahvuslikku “kultuurilist ühisosa” hakati erinevates Euroopa riikides sihiteadlikult looma tunduvalt varem, kui sündis kindlapiiriline

⁶ Vt nt: “Patria” und “Patrioten” vor dem Patriotismus: Pflichten, Rechte, Glauben und die Rekonfigurierung europäischer Gemeinwesen im 17. Jahrhundert, hrsg. von Robert von Friedeburg (Wiesbaden, 2005). Vrdl ka: Maurizio Viroli, *For love of country: an essay on patriotism and nationalism* (Oxford, 1995).

etnilis-kultuuriline rahvusluse ideoloogia, mis räägib selle “avastamisest”. Osa neist “ühisosadest” muutus hiljem rahvuste pärisosaks nii nagu me neid praegu tunneme, osa aga kadus koos riigiga, millega neid seostada püüti (nt Preisi kultuurilis-ajalooline identiteet).⁷ On mõistetav, et vanemasse generatsiooni kuulunud Janseni töödes see diskussioon ei kajastu, ent Laarilt ootaks siiski sellega tuttav olemist.

Laari ja Janseni rahvusekontseptsiooni põhiprobleem on seega eeldus, et üleminek etnoselt rahvusele on ühemõtteline ning probleemitu nagu magaja ärkamine – metafoor, mida Laar ise ka ohtralt kasutab. Sotsiaalsed protsessid mängivad rahvuste tekkes olulist rolli, poliitilised aga mitte mingisugust. Sotsiaalsed protsessid teevad lihtsalt võimalikuks suurema läbikäimise inimeste vahel ning loovad neile seega tingimused oma ammuse ajaloolise ühtekuuluvuse teadvustamiseks. Üksikud inimesed tabavad asja olemuse, sõnastavad selle (toetudes teiste maade ideoloogidele), ning “äratavad” rahvuse, mis on tegelikult juba oma piirides ja põhimõtetes olemas. Selline kujutus on Eesti rahvuse kujunemise puhul ehk isegi kuidagi asjakohane, kuid üldisemalt orienteerub see liialt alistatud ning kultuuriliselt suhteliselt (aga ainult suhteliselt!) homogeensetele väikerahvastele. Suuremate ning keerukama sotsiaalse struktuuriga rahvuskoosluste puhul tuleb aga tunnistada, et ühekordse “ärkamise” asemel on nad teinud läbi ulatuslikke inkarnatsiooniharjutusi väga erinevates (etnilistes ning riiklikes) “kehades”. Mõelgem kasvõi saksa või ungari rahvustele ning viimaste keerukatele saamislugudele.

Rahvusluse tüpoloogiad

Rahvusluse tüpiseerimisel suhestuvad Jansen ja Laar ennekõike Hans Kohnist inspireeritud eristusega etnilis-kultuurilise ja territoriaal-poliitilise rahvusluse vahel. Toetudes Friedrich Meineckele, kes eristas riigi- ja kultuurirahvusi vastavalt nende tekke tingimustele (riigi või kultuuriühtsuse pinnalt), postuleeris Kohn Teise maailmasõja ajal kahte sorti rahvusluse olemasolu. Lääne-Euroopa rahvuslus kujunes Kohni järgi valgustusideede vaimus – rahvust kujutleti seal kui demokraatlikku ning voluntaristlikku kogukonda, mis astub välja seisusliku korra vastu. Prantsuse ning Ameerika revolutsioonide aegne rahvuslus oli selle klassikaliseks näiteks. Rahvuslikku kogukonda kuulumist defineeriti ennekõike poliitiliselt – rahvuslased

⁷ Vt nt: Simon Schama, *The embarrassment of riches: an interpretation of Dutch culture in the Golden Age* (London, 1987); Eckhart Hellmuth, Reinhard Stauber, *Nationalismus vor dem Nationalismus?* (Hamburg, 1998).

olid need, kes võitlesid kodanikuvoorust üles näidates individuaalsete vabaduste eest. Selline rahvuslus oli Kohni arvates genuiinselt seotud demokraatiaga ning potentsiaalselt solidaarne teiste rahvuste püüdlustega. Ida-Euroopas kujunes aga Kohni järgi välja hoopis teistsugune rahvusluse tüüp, mille aluseks oli arusaam rahvusest kui ühtse päritolu, keele ja kultuuriga kogukonnast, millesse kuulumine ei ole inimese enda otsustada. Selline rahvuslus andis Kohni arvates tulemuseks autoritaarse ning kollektivistliku poliitilise ideoloogia, mis oli agressiivne teiste rahvuste suhtes nii riigi sees kui riigist väljaspool. Lisaks sidus Kohn selle jaotuse tugevalt erineva ühiskondliku arengutasemega. Lääne rahvuslus toetus arenenud kodanlusele, sellal kui Idas tema järgi selline klass puudus.⁸

Kohni sügavalt ideoloogilist eristust on palju kritiseeritud, ent sellegipoolest on see siiani mõjukas. Erilise taassünni tegi see läbi 1990. aastatel pärast Michael Ignatieffi raamatu *Blood and Belonging* (1993) ilmumist, mil Lääne ühiskonna süvenevat atomiseerumist kritiseerinud poliitika-teoreetikud ja -ajaloolased hakkasid otsima n-ö positiivset motiveerivat ideoloogiat, mis oleks samas kooskõlas liberaalsete põhiväärtustega. Selline “kodanikuideoloogia” leiti Kohni mõistes “Lääne” rahvusluses ning see eristati samas karmikäeliselt “Idaga” seostuvast kultuurilisest rahvuslusest. Viimase ilminguid nähti mõistagi endises Jugoslaavias. Kohni jaotusele on toetunud või seda edasi arendanud ka sellised ajaloolased ja poliitikateadlased nagu Plamenatz,⁹ Brubaker¹⁰ ja Greenfeld.¹¹

Kahjuks ei püüa Jansen ega Laar nimetatud taastulemisega teoreetiliselt suhestuda.¹² Torkab silma, et kumbki neist ei kasuta ka kusagil Greenfeldi ja Ignatieffi terminit “kodanikurahvuslus” (*civic nationalism*) (tegemist on asendusega Kohni “Lääne” rahvuslusele, mis on oma geograafilises determinismis ilmselgelt liiga jäik). Näiteks liigitab Laar Euroopa suurrahvaste rahvuslused vastavalt “riiklik-territoriaalseteks” ning “etnilis-keeleliseks”, taastades seega A. D. Smithi järgides pigem Meinecke’ terminoloogia. Nii Jansen kui Laar räägivad Eesti ja teistest väikerahvaste puhul poliitili-

⁸ Hans Kohn, *The idea of nationalism* (New York, 1944); vt ka: Louis L. Snyder, *The meaning of nationalism*. Foreword by Hans Kohn (New Brunswick, 1954), 118–120.

⁹ John Plamenatz, “Two types of nationalism”, *Nationalism: the nature and evolution of an idea*, ed. by Eugen Kamenka (London, 1976), 22–36.

¹⁰ Rogers Brubaker, *Citizenship and nationhood in France and Germany* (Cambridge, MA, 1992) ja “In the name of the nation: reflections on nationalism and patriotism”, *Citizenship Studies*, 8 (2004), 2, 115–127.

¹¹ Liah Greenfeld, *Nationalism: five roads to modernity* (Cambridge, MA and London, 1992).

¹² Samas kasutab Laar mitmel pool Liah Greenfeldi vägagi vaieldavaid interpretatsioone tema teoses *Nationalism: five roads to modernity*.

sest (riiklikust) ja kultuurilisest rahvuslusest. See ei ole aga pelgalt terminoloogiline kõrvalekalle – mõlemad mõtestavad neid mõisteid tegelikult nõnda, et sisulist diskussiooni Kohni ja tema järgijate seisukohtadega ei tekigi. Nimelt väidavad nii Jansen kui ka Laar Kohnile “vastu”, et kultuuriline ning poliitiline rahvuslus pole üksteisest olemuslikult erinevad ideoloogiad, pigem on tegemist sama nähtuse eri faasidega. Jansen kinnitab, et “ebasoodsas situatsioonis “kultuurilise rahvuslusega” piirdunud rahvad hakkavad varem või hiljem püüdlema ka poliitilise eneseteostuse poole”.¹³ See on kindlasti õige ja ka Kohn nõustuks sellega. Kohni väitel on lihtsalt tegemist erinevate poliitiliste ideoloogiatega – kui kultuuriline rahvuslus tuletab poliitilised nõudmised orgaanilise rahvuse ideest, siis poliitiline rahvuslus keskendub demokraatlikele nõudmistele. Kohni skeemis on seega täiesti elementaarne, et kultuuriline rahvus esitab poliitilisi nõudmisi enda kultuurilise iseloomu säilitamise ning edendamise põhjendusel. Nende nõudmiste hulgas esiplaanil on teatud õigus omaette poliitilisele sfäärile – kas siis autonoomiale või oma riigile. Veel enam, Janseni-Laari “kultuurilise natsionalismi” kirjeldusele ei vastaks ka ühegi Eesti rahvuslase ideoloogia – tõepoolest, Jansen ja Laar näitavad ise selgelt, kuidas ka Hurda jaoks kirjutab rahvuslus ette kindlapiirilise poliitilise programmi. Seda, kuidas Kohni jaotuse sisu ei ole mõistetud, näitab ka asjaolu, et “poliitilise rahvusluse” all mõistab Laar sageli ka n-ö instrumentaalset rahvuslust, s.o siis rahvuslust, mida kasutatakse teatud poliitiliste eesmärkide saavutamiseks või juurutatakse otseselt “ülevalt poolt” (lk 69–70, 101, 141). Ka selline tõlgendus “poliitilise rahvusluse” mõistele ei kattu Kohni või tema järgijate kontseptsiooniga, mille järgi kodanikurahvuslus on altpoolt tulev opositsiooniline demokraatlik liikumine. Samuti on nii kultuurilist kui ka kodanikurahvuslust ühtmoodi võimalik võimude poolt peale suruma hakata.

Ühes teises artiklis on Jansen mõnevõrra teistsuguse seisukoha võtnud ning väitnud, et Kohni kaht tüüpi rahvuslus on Eestis esindatud samaaegselt, ent erinevatel autoritel: “Meiegi patriootide puhul avaldus Hans Kohni poolt sõnastatud rahvusluse dihhotoomia: sõnastuse leidsid kaks erinevat rahvusekontseptsiooni, mis lähtusid vastavalt Rousseauist ja Herderist. Hurda rahvusteoreetilistes seisukohtades avaldus selgelt Herderist lähtuv romantiline, ka Saksamaal populaarne kultuurinatsionalism, mis tugines ühise iidse päritolu, ühise vaimu ning keeleühtsuse tunnistami-

¹³ Jansen, “Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest Baltimail”, *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu, 2004), 36–59, 37 ning “Jakob Hurda rahvusluse mõistest ning tema kultuuriprogrammist”, 103–125 (106) ja Laar, *Äratajad*, 101, 141.

sele. Rousseast mõjutatud Jakobsoni puhul – ehkki ka sel juhul pole tegu riikliku natsionalismiga päriselt Kohni mõttes – võib siiski kõnelda poliitiliselt motiveeritud rahvuslusest, mis asetab pearõhu Eesti rahva õigustele ja realistlikele reformitaotlustele, et puhastada teed rahvuse vabamale arengule. Ent ka Jakobson oli romantik, niipea kui ta hakkas rääkima eestlaste muistsest vabadusvõitlusest, eesti keelest ja rahvaluulest. Samal ajal on Hurtki esinenud reforminõudlejana.¹⁴

Ka selline lahendus ei taba aga tegelikult Kohni jaotuse tuuma ning samas ei tõmba vajalikke järeldusi selle tunnetusliku väärtuse osas. Nagu tsitaadistki selgub, esindavad Jakobson ja Hurt etnilis-kultuurilist arusaamist rahvuskuuluvuse alustest. Keel, kultuur ja ajalugu, mitte kodakondsus või poliitilised väärtused, määravad Eesti rahvuslikus ideoloogias rahvuskuuluvuse. Mõlema autori kohta kehtib ka see, mida Laar ütleb üldistavalt kogu ajastu kohta: “...ärkamisajal olid esikohal eesti rahva säilimise ja teiste rahvastega võrdsele tasemele jõudmise püüd” (lk 379). Samuti tunnistavad nii Jansen kui Laar, et mõlemad esitasid poliitilisi nõudmisi selle eesmärgiga seoses, ehkki siinkohal oli Jakobson tunduvalt radikaalsem. Hurda pooldajate jaoks oli esmatähtis võitlus eesti keele eest, sellal kui Jakobson taotles talunikekihi eluolu parandamist ja mõisnike eesõiguste piiramist.¹⁵ Poliitilised väärtused, mida mõlemad esindasid, olid aga sarnased ning oma põhiolemuselt liberaalsed. Järelikult ei ole tegemist mitte kahe rahvusekontseptsiooniga, vaid Kohni jaotus kui selline on osutunud fundamentaalselt eksitavaks. Isegi kui etnilis-kultuuriline rahvuslus ise on oma põhialuselt kollektivistlik ideoloogia, mille peamine poliitiline sisu on autonoomiaaotlus rahvusgrupele, esitavad etnilis-kultuurilised rahvuslased sageli – ja eriti väikerahvaste puhul – liberaalseid väärtusi ja põhimõtteid kui rahvuse edendamise seisukohast ainumõeldavaid.

Kõrvalepõikena osutaksin, et ideeajaloolises plaanis on Jakobsoni suhe Rousseau ideedesse pigem probleem kui fakt. Argumenteerib ju Jansen ise veenvalt ühes teises artiklis, kuidas Jakobson on klassikaline liberaal: “Põguski tutvumine Jakobsoniga veenab, et ta oli vabaduse, individualismi, isikliku initsiatiivi jne apostel, aga ka poliitilise võrdsuse idee propageerija.” Jakobson toetas eraomandit ja kõigi kodanike üheõiguslust, ent mitte võrdsustamist (lk 207). Rousseau on küll tuntud oma ühiskondliku lepingu teooria ning radikaalse aadlikriitika poolest, ent ta oli ka ühiskondlike turu-

¹⁴ Jansen, “Veel kord ärkamisaja kultuurimurrangust”, *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu, 2004), 100jj; Vrdl: Ea Jansen, *C.R. Jakobsoni Sakala* (Tallinn, 1971), 219 ja “Natsionalismist”, *Looming* (1991), 3, 380–390 (383jj.).

¹⁵ Laar, *Äratajad*, 365.

suhete ning sellele rajaneva individualistliku mõttelaadi kriitik. Jakobson tõepoolest mainib tema “leppimise-kauba” teooriat otsesõnu, ent kui Rousseau räägib rikaste ja vaeste vahelisest ajaloolisest lepingust, siis Jakobson tõlgendab seda rahvustevahelise lepinguna.¹⁶ Jakobsoni ristirüütli- ja aadli-kriitika innustajaks võis sama hästi olla ka Voltaire’i, Hume’i ja Kantini tagasiminev liberaalne traditsioon. Pole võimatu, et juba Garlieb Merkel – Rousseau ning Hume’i tõlkija – luges Rousseau’d valikuliselt ja läbi Hume’i silmade. Jakobsoni võimalik suhestumine selle traditsiooniga aitaks võib-olla ka paremini seletada tema “truu-alamlikkust Vene keisrile” – jällegi erinevalt Rousseau’st oli sellele traditsioonile omane lootus, et (absolutistlike) valitsejate ja rahva huvid olulises osas ühtivad. Kõiki neid võimalikke seoseid tuleks edaspidi poliitilise idee-ajaloo meetoditega uurida.

Mõni sõna veel ka Laari katsest anda ülevaade rahvuslusest Euroopas. Tulemuseks on ühele-kahele autorile toetuv selektiivne referaat. Inglise ja Prantsuse rahvuslust kirjeldab Laar Kohnist väga tugevalt mõjutatud USA päritolu ajaloolise sotsioloogi Liah Greenfeldi uurimusele toetudes. Greenfeldi äärmiselt vaieldav interpretatsioon, nagu oleks Inglise kodanikurahvuslus (Laari terminoloogias “riiklik-territoriaalne”) oma olemuselt individualistlik ning Prantsuse oma kollektivistlik, leiab siin kriitikavaba äratoomist. Samas ei maini Laar ühtegi viimase aja uurimustest, mis on veenvalt näidanud, kuidas nii Inglise kui Prantsuse rahvuslus on kujunenud kahe maa vastastikusel antagonismis ning laiemalt imperiaalsete püüete käigus.¹⁷ Õnneks ei toetu Laar Greenfeldile Saksa rahvusluse kirjeldamisel – Greenfeldilt pärineb näiteks selline tees, et “Saksa rahvusliku identiteedi sünni hetkest oli Saksamaa valmis holokaustiks”.¹⁸ Selle asemel refereerib Laar siin Otto Dannil käsitlust (lk 84). Erinevalt Greenfeldist on Dann olnud Kohni dihhotoomia suhtes kriitiline. Ent ka Dannil püüded eristada Saksa rahvusluses kahte suunda – demokraatlik-rahumeelset ning autokraatlik-bellitsistlikku – on leidnud (allakirjutanu arvates põhjendatult) hävitavat kriitikat uuemas Saksa rahvusluse uurimises.¹⁹

¹⁶ Carl Robert Jakobson, “Kuidas eesti rahvas vaimuharimise teel oma õigusele jõuab”, *Valitud teosed* (Tallinn, 1959), 395–411 (398jj).

¹⁷ Vt nt: Linda Colley, *Britons: forging the nation, 1707–1837* (New Haven, London, 1992); Edmond Dzierzowski, *Un nouveau patriotisme français, 1750–1770. La France face à la puissance anglaise à l’époque de la guerre de Sept Ans*, *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 365 (Oxford, 1998).

¹⁸ Liah Greenfeld, *Nationalism: five roads to modernity*, 384.

¹⁹ Otto Dann, *Nation und Nationalismus in Deutschland, 1770–1990* (München, 1993), 12, 17. Vrdl: Dieter Langewiesche, “Nation, Nationalismus, Nationalstaat: Forschungsstand und Forschungsperspektiven”, *Neue Politische Literatur*, 40 (1995), 195–236 (195jj).

Kummastav on ka see, et väikerahvaste rahvusluse juurde liikudes muudab Laar järsult diskursust ning hakkab neid üldjoontes kirjeldama Miroslav Hrochi teooria vaatepunktist, mille keskmes on peamiselt rahvusliku liikumise sotsiaalse kandepinna suurus ning sellega seonduvad etapid (elitaarne A-faas ehk eelärkamisaeg, B-faas ehk ärkamisaeg ning C-faas ehk massiliikumise aeg). Ka siin jätkab Laar üksikute juhuslikult valitud autorite käsitluste refereerimist, Rootsli rahvusluse ülevaate juures pole aga üldse allikatele ega kirjandusele viidatud (lk 100–101). Euroopa rahvuslustest saame seega väga juhusliku pildi.

Ülevaate lõpuosas esitab Laar skeemi rahvusluse neljast põhirühmast. Territoriaal-riiklikud rahvuslused jagunevad iseseisvusaegseteks ning iseseisvusjärgseteks; etnilis-kultuurilised aga iseseisvuseelseteks ning iseseisvusülesteeks. See skeem on igati ülevaatlik ja loogiline. Probleem – või eelnevat kriitikat arvestades ehk pigem õnn – on see, et see skeem ei tulene eelnevast ülevaatest. Selle asemel, et tuua sisse ulatuslikumaid arutlusi erinevate rahvusluste ideelistest alustest, lähtub see skeem kitsalt rahvusluse tekke poliitilistest tingimustest ning taotletavatest tulemustest. Eelduseks on, et kõik rahvuslused näevad ideaalina rahvuse ja riigi piiride kokku langemist – idee, mida sageli peetaksegi rahvusluse tuumideeks.

Rahvuse tekke protsess – rahvusluse “võrkturundus”

Ent küllalt rahvusluse ideeajaloolistest alustest ning võimalikest tüüpidest. On selge, et Janseni ja eriti Laari põhihuvi puudutab rahvusluse sotsiaaljalugu. Nende uurimuste keskne küsimus on, kuidas 18. sajandi lõpu rahvusluse ideed jõudsid Eestis laiematesse rahvushulkadesse ning rahvuslus muutus põhiliseks inimeste tegutsemist suunavaks ideoloogiaks. Jansen on selle protsessi olemust kirjeldanud järgmiselt: “Rahvuslikku ärkamist, mis tähendab uute ühiskondlike ideede ja üldise mentaliteedimuutusega põimuvat rahvustunde ja rahvusideoloogia tungimist rahvahulkadesse, võib ja tuleb käsitada kommunikatsiooniprotsessina: mõttekaaslaste gruppide ja neist väljakasvavate aina uute rühmituste sünnina, keskmes tugevaimad ja säravaimad isiksused. Need inimesed formuleerivad rahvusideoloogia põhimõtted oma rahvale ja selle eripärale sobivas rüü, kusjuures on loomulik rahvastevaheline ideede laenamine ja inspiratsioon.”²⁰ Kaasaegses keeles võiks öelda, et Janseni ning Laari käsituses

²⁰ Jansen, “Jakob Hurda rahvusemõistest”, *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu, 2004), 36; vrdl: Jansen, “Rahvuslusest ja rahvusriikide sünni eeldustest”, 105 ja Laar, *Äratjad*, 377–379.

ei ole rahvuslik liikumine midagi muud kui rahvusluse ideoloogia “võrk-turundus”.

Ei Laar ega Jansen ei näe mingit vastuolu selles, et “rahvuslik ärkamine” on ühtlasi ka rahvusliku ideoloogia “levitamine” ning et vajadus ja nõudmine selle ideoloogia järele tekkis just moodsal ajal. Jansen ja Laar ühinevad laias laastus modernistliku vaatega, mille järgi sellise protsessi eelduseks on teatud uusaegsed arengud: kaubalis-rahaliste suhete areng, sotsiaalse struktuuri muutumine, sekulariseerumine, täiustuv omakeelne kommunikatsioonivõrk jne. Küll aga näevad mõlemad vaeva, et tunnustada rahvusluse “müügiagentide” keskset rolli ning konkreetsetest oludest sõltumatult kujunenud rahvuslikku mõtlemist ning tegutsemist. Ilmselt on siin eeldatud, et rahvuslik mõtlemine on “tõene” mõtlemine, aga mitte kõik ei suuda selle mõtlemiseni ise jõuda. Empiiriline uurimistöö peab selgitama, kuidas selleni siiski jõuti ning missugused tegurid siinjuures Eestis rolli mängisid.

Juba 1970. aastatel huvitus Ea Jansen Eesti rahvuslikust aktiivsusest ning rahvusliku liikumise geograafiast. Oma doktoritöös jätkab Laar samas traditsioonis. Et arvustata Janseni teos sotsiaalse statistikaga ei tegele, süvenen siinkohal Laari uurimusse. Laari uurimuse üks põhilisi panuseid on põhjalik ülevaade rahvusliku liikumise avaldusvormidest ja geograafiast. Laari teaduslikud eesmärgid on kvantitatiivsed – rahvuslikku aktiivsust mõõta ja kaardistada. Samas annab ta endale suurepäraselt aru, et rahvuslus on olemuselt ideoloogiline fenomen ning et kvantitatiivsele analüüsile peab seega eelnema kvalitatiivne.

Nii näiteks peab Laar oluliseks täpselt eristada rahvuslikku aktiivsust muudlaadi aktiivsusest, nt “loomupärasest sotsiaalsest aktiivsusest” (lk 150). Kuigi ta kuskil otsest definitsiooni ei paku, võib analüüsist välja lugeda, et rahvuslik aktiivsus on tema käsituses sihipärane oma rahvuse heaks tegutsemine. Laar arutleb väga põhjalikult, kuidas tänapäevane uurija saab sellist tegutsemist ära tunda, rõhutades, kui oluline on seda vaadata iga maa konkreetsetes poliitilis-ajaloolises kontekstis (lk 143–145). Veel enam, ta proovib rinnastada isegi erinevaid rahvusliku aktiivsuse vorme, vastavalt sellele, kas (seltsi-)tegevus oli omaalgatuslik ning nõudis pingutust või isegi riski. Nii näiteks kirjutab Laar: “Kui rahvusliku ajakirjanduse tellimine võib veel küsima panna, kas pidada seda tegu rahvuslikuks või mitte, siis lehekaastöö puhul kahtlust ei teki. Kuigi ei saa välistada, et mõnda kaastöölist ei õhutanud tagant mitte rahvuslus vaid grafomaania ning vahel saadeti ajalehtedele sõnumeid puhtpraktilistel kaalutlustel [...] polnud enda sidumine rahvuslike väljaannetega ärkamis-

ajal riskivaba tegu. Niisiis kannab rahvuslikele väljaannetele tehtud kaastöö pea alati rahvusliku meelsuse märki” (lk 152).

Ei saa jätta märkimata, et sellised arutlused motivatsiooni üle tunduvad juba ehk liigagi sofistilised, eriti veel, kui lõpp-eesmärgiks on ikkagi saada statistiline ülevaade. Teisalt meenutagem, et täpselt nõnda arutlesid ka rahvuslased ise, püüdes leida universaalseid mõõdupuid selleks, et selgitada enda hulgas välja tõelised rahvuslikud kangelased. Heaks näiteks on siin saksa rahvusluse ühe rajaja Thomas Abbt'i raamat *Teenest (Vom Verdienste)*, 1765), kus rahvuslik teene on defineeritud kui 1) tegu või üldsee tegevus; 2) mis on teistele kasulik; 3) vabast tahtest ning puhta eesmärgiga, ehk siis altruistlik; 4) teenib õilsat eesmärki ning 5) on läbi viidud omaenda hingejõuga.²¹ Ka Abbt pakub täpseid juhiseid ja näiteid, kuidas teenekust mõõta ning millistesse rangide tabelitesse patrioote jagada, lootes, et edaspidi saavad riigiisad sellest ordenite andmisel lähtuda. Ka tema ei looda, et välisvaatlejal õnnestub sisemist motivatsiooni täie kindlusega kindlaks teha – siin jääb tema arvates lõplik tõde paraku vaid Jumala teada.²²

Laar rõhutab, kui oluline on arvestada kõikvõimalikke rahvuslike tegusid ning meenutab, et rahvuslikud teod on ka Eesti-siseselt erinevates kihelkondades erinevad (nt ajalehte Sakala oli ennekõike põhjust tellida ikka Lõuna-Eestis). Kvalitatiivse analüüsi tulemusel jagab Laar rahvusliku aktiivsuse Eestis kolme rühma. Esimene rühm – “teod, mille rahvuslikkuses pole kahtlust” – sisaldab toetust Aleksandrikooli loomiseks, kuulumist Eesti Kirjameeste Seltsi või Eesti Üliõpilaste Seltsi, kaastöid rahvuslikele ajalehetele, rahvaluule kogumist ning osavõttu üldlaulupidudest. Teine rühm on “rahvuslikus mõttes veidi väiksema kaaluga teod” – sinna kuuluvad rahvusliku ajakirjanduse tellimine, kuulumine laulu- ja mänguseltsidesse, põllumeeste seltsidesse ja “Linda” seltsi, laulu- ja mängukooride asutamine ning juhtimine. Kolmas rühm on siis selline, mille erinevus “tavalisest sotsiaalsest aktiivsusest” on üsna väike – sinna jäävad palvekirjade esitamine ja raamatukogude asutamine. Sellised teod, mille suhe rahvuse kasuga on vaid teisene, nagu näiteks talude pärisestostmine, kuulumine Õpetatud Eesti Seltsi ja osavõtt tuletõrjeseltside tegevusest, ei kvalifitseeru Laari hinnangul rahvuslikena (lk 166).

²¹ Thomas Abbt, “Vom Verdienste”, *Vermischte Werke*, hrsg. von Friedrich Nicolai, vol. I:1 (Berlin, 1783), 11.

²² Vt: Eva Piirimäe, *Thomas Abbt (1738-1766) and the philosophical genesis of German nationalism* (Cambridge, 2006, dissertatsioon Cambridge'i Ülikooli raamatukogus), 211–214.

Nagu H. Kruus, E. Jansen ja A. Viires, mõõdab ja võrdleb Laar rahvuslikku aktiivsust kihelkondade tasandil. Laar lähtub üldiselt Janseni metoodikast, ent sarnaselt Viiresele kasutab ta kolme astme asemel viie astme süsteemi – väga kõrge aktiivsus (mitu korda üle keskmise), kõrge aktiivsus (üle keskmise), keskmine aktiivsus, alla keskmise aktiivsus ja kaks korda alla keskmise aktiivsus (lk 168). Põhja-Eesti andmete lünklikkuse tõttu tuleb meeles pidada, et selle kohta käivad andmed on ilmselt allpool tegelikkust. Laari tulemused, nagu ta ise märgib, ei ole üllatavad, ent korrigeerivad samas siiski mitmeid seniseid arusaamu. Seni on kõige aktiivsemaks peetud Viljandimaa kihelkondi, kuid Laari andmetel edestavad neid kõiki (v.a Tarvastu kihelkonda) Kanepi, Otepää, Tori, Vändra ja Halliste kihelkonnad. Teiseks on Põhja-Eesti aktiivsus osutunud eeldatust suuremaks, koondudes eelkõige linnadesse, eriti Tallinna ja Rakverre. Sealne rahvusliku liikumise kasvutempo muutus 1870–80 Lõuna-Eestist kiiremaks, mis viis rahvusluse ühtlasemale levikule Eestis. Kolmandaks on selgunud linnade ootamatult suur osalus rahvuslikus liikumises (lk 201).

Üldistavalt võrdleb Laar Eesti piirkondade rahvuslikku aktiivsust nende sotsiaal-majanduslike ja kultuuriliste näitajatega. Torkab silma, et siin on metodoloogiline refleksioon tunduvalt õhem. Tulemusi vaagides tõdeb Laar, et “kokkulangevusi on raske avastada” (lk 215). Nii näiteks ei ole kihelkondlikul tasandil kuigi tugevat seost rahvusliku aktiivsuse ja talude päriseksostmise vahel (seda on varem väitnud ka Herbert Ligi), sõjaväest lahtiootuga puudub seos täiesti. Samuti ei ole seost külakoolivõrgu tiheduse või hernhuutliku liikumisega. Seega ei nõustu Laar (nagu varem ka Jansen) Miroslav Hrochiga, kes väitis et rahvusliku liikumise aktiivsus on seotud turusidemete kõrge arengutaseme, geograafiliselt hea asukoha või külakoolivõrgu tihedusega (lk 216).

Nagu hiljem selgub, on kihelkonna aktiivsusel hoopis positiivne korrelatsioon “äratajate” olemasoluga – sellise nime on Laar andnud 406 teadaolevale inimesele, kes osalesid vähemalt kolmes rahvuslikus ürituses (lk 308, 337). Laar rõhutab seejuures, et rahvuslikku aktiivsust pole mõõdetud lihtsalt ettevõtmistes osalenud inimeste hulga järgi (sel juhul oleks korrelatsiooni tuvastamine samade nähtuste mitmekordne mõõtmine), vaid kasutatud on teisi näitajaid, nt annetuste suurus Aleksandrikoolile, ajalehtede tellijate (mitte kaastööliste) arv jne (lk 389). Seost rahvusliku aktiivsuse ning äratajate hulga vahel kinnitab Laari arvates ka rahvusliku liikumise dünaamika – piirkondade aktiivsus võis tähtsamate tegelaste lisandumisel või lahkumisel oluliselt muutuda (lk 389). Sellest tulemusest

lähtub ka Laari uurimuse pealkiri – *Äratajad*. Uurimus tõestab ja kinnitab seega Laari isiklikku veendumust (ilmselt ka poliitiku ning uuema-aegse “ärajana”), mis tähtsustab just inimeste rolli olude kujundamisel, mitte vastupidi. Rahvuslik ideoloogia (“tõde”) võis küll tekkida vaid teatud tingimustes, ent selle levikul ei mänginud need tingimused enam kuigivõrd suurt rolli.

Siinkohal tuleb aga paraku nõustuda ühe varasema arvustusega, kus on juhitud tähelepanu asjaolule (ka Laar ise tunnistab seda), et varem on Eestis ja ka mujal maades rahvusliku aktiivsuse suhet sotsiaal-majanduslike faktoritega uuritud kubermangu tasemel. Saadud vastus on olnud positiivne. See muudab küsitavaks Laari järeldused. Just kõrgemal üldisusastmel õnnestub statistilist viga vähendada ning seega statistilisi korrelatsioone tuvastada. Analüüsides Laari enda andmeid kubermangu tasemel, selgub sellise korrelatsiooni olemasolu ka Eesti alal, eriti mis puudutab koolivõrgu ja rahvusliku aktiivsuse seost.²³ Jäägu siinkohal lahtiseks, kas tõesti ilmneb Laari järeldustes identiteedist lähtuva “rahvusteaduse” seesmine vastuolulisus ning uurija “rahvuslus” on varjutanud teadusliku objektiivsustaotluse või on pigem tegemist puht-metoodilise probleemiga.

Laari uurimuse teine põhilisem – ning tõepoolest muljetavaldav – panus puudutab rahvusliku liikumise aktiivi ehk kandjate sotsiaalset koosseisu. Laar on koostanud Eesti (eel-)ärkamisaja tegelaste andmebaasid. Eelärkamisaja tegelastest on ta saanud kokku 153 nime, kellest vaid umbes 20 protsenti olid eestlased. Ärkamisaja tegelaste andmebaasi on kantud andmed aastail 1857–83 rahvuslikest ettevõtetest osa võtnud isikute kohta. Enamasti on lisaks nimele ning osaletud üritustele õnnestunud selgitada elu- ja tegevuskoht ning amet (lk 225). Kokku on saadud andmed 4040 ärkamisaja tegelase kohta ning tegemist on maailma suurima andmebaasiga (seni suurim on olnud Hrochi andmebaas 2734 tšehhi patrioodist). Andmebaas on süstematiseeritud Hrochi metoodika järgi: ülemine ühiskonnakiht, väike-ettevõtjad, käsitöölised, talurahvas, haritlaskond, mis on kõik omakorda jagatud suuremateks ja väiksemateks rühmadeks.

Eelärkamisaja tegelaste hulgas domineerivad Laari andmeil Eestis – ja nagu Hroch on rõhutanud, Euroopa väikerahvastele tüüpiliselt – kirikuõpetajad. Neile järgnevad koolmeistrid, mõisnikud ning lõpuks õppejõud (lk 253). Ärkamisaja tegelaste analüüsis on aga leidnud kinnitust Eesti rahvusliku liikumise sotsiaalse koosseisu eripära võrreldes enamiku teiste

²³ Kuk, “Mart Laar. *Äratajad*”, 242jj.

Euroopa maadega. Nimelt moodustas Eestis ärkamisaja rahvuslikust aktiivist enamuse maarahvas (30,4%). See on eriline isegi võrreldes teiste 19. sajandi talupoeglike rahvastega nagu leedukad ja slovakiid. Napilt teisel kohal olid rahvusliku liikumise kandja-gruppide hulgas koolmeistrid (27%). Erinevusi on ka Lõuna- ja Põhja-Eesti vahel – viimases oli talunike osakaal väiksem ning linnaelanikkonna (ametnike ja käsitöölise) oma vastavalt suurem (lk 307). Arvukuselt järgmised rühmad on käsitöölised (10%) ning kaupmehed (6,1%), ametnikud (4,2%) ja vallakirjutajad (3,7%). Eestlastest mõisaomanikke, mõisavalitsejaid ning mõisarentnikke on 3,02 protsenti. Naiste osalus oli 2,7 protsenti.

Rahvuslikud tegelased on omakorda jagatud aktiivsuse alusel nelja rühma – need, kes osalesid vähemalt viies rahvuslikus ettevõtmises (88 inimest), olid rahvusliku liikumise “juhid”; need, kes võtsid osa vähemalt kolmest rahvuslikust üritusest on pälvinud nimetuse “äratajad”; need, kes osalesid ühes või kahes rahvuslikus ettevõttes, on arvatud “tavalise aktiivi” hulka, kolmandasse rühma kuuluvad ühes ettevõtmises osalenud (lk 227–228). Peab tunnistama, et mõningal määral tekitavad Laari puhtkvantitatiivsed “juhi” ja “ärataja” määratlused küsimusi – huvi ürituste vastu võib sageli olla ainuüksi temperamendist tulenev. Kas ei mäleta me omaenda 1980. aastate “Teise ärkamisaja” kogemusest, et oli inimesi, kes käisid truuisti kõikvõimalikel rahvuslikel üritustel, samas kui neil isikute tegelikult mingit ideoloogilist mõjujõudu ei olnud? Samas, nagu osutab Laar, on “juhtide” ja “äratajate” hulgas väga suur koolmeistrite osakaal – vastavalt (65%) ja (55,4%). See lubab siiski arvata, et üritustel osalenud inimestel oli tõepoolest ka võimalus ja oskused (haridus) oma vaateid laiemalt propageerida.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Janseni ja Laari stiilis rahvuslik ajalooteadus täidab kõigiti väärikat rolli oma uurimisnišis – sotsiaalajaloolises kultuuriajalooos. Välja on selgitatud olulisi ja huvitavaid fakte eesti rahvusluse kandjate sotsiaalsest staatusest ning rahvusluse levikust Eestis. Need faktid on võrreldavad ka teiste Euroopa väikerahvaste andmetega ning võimaldavad määratleda Eesti rahvusluse sotsiaalset eripära. Samas eeldab Eesti rahvusluse koha määratlemine Euroopa kontekstis ka sügavamalt ideeajaloolist analüüsi ning senisest olulisemalt põhjalikumalt Euroopa eri maade diskussiooni tundmist. Siinkirjutaja veendumus on, et siin on Eesti rahvusluse uurimisel veel väga palju ära teha.

ABSTRACT: *Estonian nationalism in European context*

This review article discusses recent studies by Ea Jansen (*Insights into the inception times of Estonian nationalism*) and Mart Laar (*Awakeners. The national awakening time in Estonia in the nineteenth century and its bearers*) on nineteenth-century Estonian nationalism, focusing on the theories of nationalism that inform them. Jansen and Laar view nationalism primarily as a social and communication process, but attempt to determine the ideological content of nationalism, as well.

In particular, the article questions Jansen's and Laar's generalized account of the genesis of nations as a communication process in which a dormant proto-nation becomes aware of its existence. It argues that this account is strongly oriented to the genesis of smaller (ethnic-cultural) nations that are incorporated into multinational empires and have no previous political independence. It ignores the contestedness of the constitutive features of nations in the early modern period and the need to select certain features as archetypal for them, as well as the role played by political authorities in the creation of the supposed "cultural unity" characteristic of a nation.

This article also discusses Jansen's and Laar's analysis of the ideological content of Estonian nationalism and their attempt to relate it to Hans Kohn's influential dichotomy of Eastern (ethnic-cultural) and Western (state-focused or civic) nationalism. Jansen and Laar take "ethnic-cultural" to mean "unpolitical". Since Estonian nationalists were pressing simultaneously for political reforms, they argue that Estonian nationalism cannot be qualified as ethnic-cultural only. In reality, Kohn did ascribe clear political content to ethnic-cultural nationalism, but claimed that this content was authoritarian and aggressive. Due to their misunderstanding of Kohn's dichotomy, Jansen and Laar miss the chance to question this part of Kohn's theory in the light of their findings. With regard to the ideological content of Estonian nationalism and its relationship to that of other European nationalisms, the reviewer believes it would be worthwhile to address it anew with the methods of the contextual history of ideas.

The second part of the article discusses Laar's account of the social genesis of Estonian nationalism. Laar has assembled an impressive database on the social status and background of the people who participated in the national awakening movement in Estonia. According to Laar himself, the database, which altogether includes 4040 names, is the biggest of

its kind in the world. Analyzing the data and drawing on several previous studies (including those of Ea Jansen), Laar demonstrates the relatively even spread of the national awakening movement in the Estonian territory and confirms the established conclusion that the Estonian national awakening movement was strongly based on peasants. The general theoretical conclusion of Laar is that the activity of the Estonian national awakening did not depend on particular socio-economic conditions, but rather on the presence of nationalist-minded people (“awakeners”). The article finds Laar’s purely quantitative criteria of the label of “awakener” questionable and shares the criticism of previous reviewers that Laar’s unit of analysis (*kihelkond*) may be too small to reveal statistic regularities properly. Nevertheless, the article’s overall assessment of Laar’s study is positive, as it provides important insights into the geography and social structure of the Estonian national awakening movement.

EVA PIIRIMÄE (b. 1974) is a postdoctoral researcher in the Department of Political Science, University of Tartu